

Skaitytojas Alberto Zalatoriaus literatūros tyrimuose

Anotacija: Alberto Zalatoriaus literatūros tyrimuose itin dažnai minimas skaitytojas. Jį komentuodami literatūrologai vardią įvairius teorinius kontekstus, tačiau neryškina konkretnesnio ir išsamesnio skaitytojo vaizdo. Straipsnyje nagrinėjamos Zalatoriaus skaitytojo pasirodymo aplinkybės, aktyvumas, santykiai su rašytoju/autoriumi ir kūriniu. Atsižvelgiant į paplitusią tendenciją Zalatorių sieti su recepcine kritika, išsamiau analizuojamas adresato dalyvavimas kuriant teksto prasmę. Teigiama, kad mokslininkas įtvirtino skaitytojo instituciją kaip svarbų literatūrinės komunikacijos narį, įtakingą literatūrinės kūrybos ir jos raidos veiksnį. Neignoruodamas adresato istoriškumo ir sociokultūrinio sąlygotumo, Zalatorius skaitytoją pavertė teksto suvokėju ir kūrinio prasmės dalininku. Susitikime su tekstu skaitytojas gauna pasyvesnį vaidmenį – jo interpretacinį aktyvumą ir atsako kryptį stipriai veikia autoriaus parenkamos literatūrinės konvencijos.

Raktažodžiai: Albertas Zalatorius, skaitytojas, literatūros tyrimų istorija, recepcinė kritika.

Šis straipsnis radosi iš dvigubos intrigos. Pirmą – nustebino dažnumas, kuriuo Alberto Zalatoriaus darbuose pasirodo skaitytojo figūra (jau pirmoje knygoje *Lietuvių apsakymo raida ir poetika* (1971) paminėta daugiau nei trečdalyje monografijos puslapių). Antra – ją komentuodami literatūrologai įdomiai pritraukia įvairius teorinius kontekstus, tačiau neryškina konkretnesnio ir pilnesnio skaitytojo vaizdo. Tad straipsnio tikslas – detalizuoti Zalatoriaus sukurto skaitytojo pasirodymo aplinkybes, statusą, veiklą ir aktyvumą, santykius su rašytoju/autoriumi ir kūriniu. Čia nesiekama nustatyti šio skaitytojo teorinį DNR, tačiau literatūrologų polinkis jį sieti su recepcine kritika, recepcijos teorija skatina išsamiau panagrinėti suvokėjo vaidmenį kuriant teksto prasmę.

Zalatoriaus skaitytojo literatūrologinė recepcija

Zalatoriaus darbų aptarimuose kartojasi mintis, kad šis mokslininkas naujoviškai kreipė prozos tyrimus link suvokėjo¹. Elena Baliutytė šioje skaitytojo perspektyvoje, kuri „darė perversmą tradiciniame lietuvių literatūros moksle“², pabrėžė „socialumo logiką“: nagrinėjant literatūrą svarbiausia paisyti adresato/žmogaus poreikių. Kur kas dažniau akcentuojamos sąsajos su recepcine kritika, besidominčia teksto ir skaitytojo dialogu, prasmės radimusi suvokimo procese. Dar 1983 m. išėivijos kritikė Alina Staknienė tvirtino, jog dėmesiu skaitytojui Zalatorius stovi ant tvirtų teorinių pagrindų – remiasi naujais to meto Vakarų Europos ir JAV literatūros teorija bei atitinka bendrą literatūros mokslo posūkį nuo pasakotojo prie adresato. Referuodama Roland'o Barthes'o, Wolfgango Iserio, „reader-response criticism“ idėjas, Staknienė įrašo Zalatorių į talpią teorijų skalę: „pradedant jau kai kuriais rusų formalistais ir baigiant tais vakarų ir rytų Europos struktūralistais ir ‚po-struktūralistais‘, kurie savo dėmesio centre pastatė literatūrinio teksto skaitymą ir skaitytojo rolę.“³

Viktorija Daujotytė taip pat mini Iserį („Tekstas vedamas į skaitytoją panašia linkme“⁴) ir jau ankstyvąją Zalatoriaus 1969-ųjų straipsnį⁵ sieja su recepcijos teorija: „gal pirmą kartą taip aiškiai įvedamas *skaitytojo-suvokėjo* dėmuo. Duodama paskata formuoti *recepcijos teorijai*.“⁶ Bendrumą su skaitytojo atsaką akcentuojančiomis teorijomis išvėlgė ir Tomas Venclova, kartu nurodęs ryšį su Tartu semiotikos mokykla ir Jurijaus Lotmano darbais, iš kurių Zalatorius galėjo perimti idėją apie „skaitytojo kultūros kodo ir lūkesčių atliekamą teksto struktūros transformaciją bei papildymą“⁷. Baliutytė, vardindama ryškiausius XX a.

1 Pvz., Kęstutis Nastopka, „Literatūros samprata XX a. lietuvių kritikoje“, in: *XX amžiaus lietuvių literatūra*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 426.

2 Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 215.

3 Alina Staknienė, „Albertas Zalatorius ir jo literatūros koncepcija“, *Metmenys*, Nr. 46, 1983, p. 94.

4 Viktorija Daujotytė, *Lietuvių literatūros kritika: Akademinio kurso paskaitos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007, p. 254.

5 Albertas Zalatorius, „Lietuvių smulkiosios prozos transformacija“, in: *Šiuolaikinės lietuvių literatūros bruožai*, Vilnius: Vaga, 1969, p. 119–179.

6 Viktorija Daujotytė, *op. cit.*, p. 254.

7 Tomas Venclova, „Albertas Zalatorius – kritikas jėgų viršūnėje“, *Kultūros barai*, 1993, Nr. 6, p. 30.

antrosios pusės lietuvių kritikų, skiriamuoju Zalatoriaus bruožu taip pat pasirenka orientaciją į recepcijos teoriją⁸, nors, portretuodama atskirai, mokslininką glaudžiau sieja su vadinamuoju interpretaciniu metodu (šis irgi grįstas individualiu suvokėjo santykiu su kūrinium).

Taigi pastabose apie Zalatoriaus skaitytoją jungiasi nuorodos į semiotinį, (po)struktūralistinių, recepcinių literatūros supratimus. Sąsaja su recepcine kritika neneigtina, ypač jei pastarąją suvokiame bendriausia prasme – ne kaip konceptualiai vienalytę kritinę poziciją, bet kaip terminą, apimantį tyrimų sritį, žymimą žodžiais *skaitytojas*, *skaitymas*, *atsakas*⁹. Kita vertus, literatūrologų minimas recepcijos teorijos vardynas disonuoja su Zalatoriaus tekstuose esančiomis nuorodomis – tai akivaizdu atsivertus „Teorinės literatūros sąrašą“ monografijoje *XX amžiaus lietuvių novelė*¹⁰ (vienintelį tokį jo knygos). Jame absoliučiai vyrauja 7–8-ojo dešimtmečio struktūralistų, semiotikų veikalai. Greta dažnai apie Zalatorių kalbant prisimenamų Lotmano, Barthes'o, Juliaus Algirdo Greimo čia figūruoja rusų, lenkų, čekų struktūrinės semantikos, teksto lingvistikos, komunikacijos bei informacijos teorijų autoriai (filologai, filosofai, matematikai): Aleksandras Žolkovskis, Igoris Smirnovas, Andrejus Kolmogorovas, Ladislavas Tondlas ir kiti. Taip pat prancūzų fiziko, filosofo, kultūrologo Abrahamo Antuano Moles'o knygos *Informacijos teorija ir estetinis suvokimas (Theorie de l'information et perception esthetique)* vertimas į rusų kalbą (1966), anuomet, pasak Baliutytės, „ėjęs per rankas“¹¹.

Tikslesnė Zalatoriaus literatūrologinių pažiūrų bei darbo įrankių genezė dar laukia išsamesnės analizės. Ją komplikuoja ne tik paties mokslininko surašyta nevienalytė seka („kai kurie užsienio struktūralistai, naujoji kritika, „interpretacijos meno“ atstovai“¹²), bet ir palikti nutylėjimai tekstuose (teorinės atramos tiesiogiai beveik neeksponuotos). Kol kas dažniausiai apsiribojama – taip pat ir kalbant apie skaitytoją – gana bendrais teiginiais, per kablelį išvardijant teorines

8 Elena Baliutytė, *op. cit.*, p. 188.

9 Jane P. Tompkins, „An Introduction to Reader-Response Criticism“, in: *Reader-response Criticism – From Formalism to Post-structuralism*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994, p. ix.

10 Albertas Zalatorius, *XX amžiaus lietuvių novelė*, Vilnius: Vaga, 1980, p. 324–325. Toliau cituojant šį leidinį nurodoma tik santrumpa *XXALN* ir puslapis.

11 Elena Baliutytė, *op. cit.*, p. 101.

12 Albertas Zalatorius, *Prozos gyvybė ir negalia*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 329. Toliau cituojant šį leidinį nurodoma tik santrumpa *PGN* ir puslapis.

mokyklas ar teoretikus, pavyzdžiui: „labai primena vėlyvojo Roland'o Barthes'o, Umberto Eco ir kitų teoretikų laikyseną. Atrodo, kad kritikas su kiekviena knyga juo toliau, juo labiau kratėsi tariamo objektyvumo ir vis atviriau vaikėsi skaitymo malonumo.“¹³ Bandant papildyti supratimą apie Zalatoriaus skaitytojo specifiką atrodo verta iš naujo grįžti prie pačių mokslininko tekstų.

Socialinė ir literatūrinė partnerystė

Zalatoriaus darbuose matyti sisteminis sociokultūrinis požiūris į literatūros procesą. Literatūros raida jam „glaudžiai susijusi su visos kultūros raida, o pastaroji – su visuomeninės minties poslinkiais, socialiniais ir ekonominiais pokyčiais“ (PGN, 335). Literatūros reiškinys iškyla kaip komunikacinis tinklas, kuriame lygiavertiškai veikia rašytojai, kritikai ir skaitytojai. Pastarieji vadinami pirmųjų dviejų *partneriu*. Partnerystės sampratos Zalatorius plačiau nekommentavo, tačiau šį ryšį išskleidė įvairiose bendravimo plotmėse – visuomeninėje, kultūrinėje, žmogiškojoje, estetinėje. Kontakto reikalingumu ir prasme neabejojo: būtent skaitytojas esąs kūrybos tikslas (rašytojas stengiasi į jį „prasiskinti kelią“); iš knygos į knygą kartojo priesaką, jog nepakanka įvaldyti prozininko amatą, autorius dar privalo jausti skaitytoją kaip savo partnerį.

Rašytojo bendrininką Zalatorius konkretina istoriškai ir socialiai, jo pagrindiniais dydžiais laikydamas skonį, literatūrinį išprusimą, poreikius ir lūkesčius. Iš atskirų atkarpų galima sudėti literatūrologo nužymėtą lietuvių estetinio skonio kaitą nuo XIX a. „kaimietiškos galvosenos“ valstiečio iki reiklaus ir išmanančio „dabartinio“ skaitytojo. Kalbėdamas apie adresatą, kritikas operuoja sociologiniais aspektais ir argumentais, pavyzdžiui, nusakydamas XX a. 3-ojo dešimtmečio skaitytojo prioritetus („Egzotika ir nenatūraliai stiprūs dirgikliai“, XXALN, 47), paženkliną jo visuomenines koordinatas: prasilavinusi miesto valdininkija, literatūrą ėmusi laikyti pramoga. Apibrėžtoje sociokultūrinėje terpėje lokalizuotas skaitytojas vadovaujasi ne tik „grynosiomis estetinėmis vertybėmis“, bet vertina ir rašytojo įvaizdį bei populiarumą (Zalatoriaus žodžiais tariant, „pagal dydį

13 Dainius Vaitiekūnas, „Kas yra Alberto Zalatoriaus metodas“, in: *Lituanistikos keleivis: Albertas Zalatorius: literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas*, sud. Vytautas Martinkus, Eglė Zalatoriūtė, Klaipėda: Eglė, 2007, p. 93.

ir pripažinimą“; *PGN*, 283). Jo elgsena daro įtaką tiek bendrai literatūros lauko atmosferai, tiek atskiro kūrėjo jausenai: „skaitytojo žvilgsniai rašytojui irgi šį tą reiškia. Vienokie pakelia, kitokie gniuždo.“ (*PGN*, 283)

Zalatoriaus atidą literatūros reiškinių visuomeninėms aplinkybėms Saulius Žukas 1987 m. pavadino istorizmo metodu¹⁴. Taikliai socialumo prizmę kritiko žvilgsnyje užfiksavo ir Algis Kalėda 1988-aisiais: „Socialinės psichologijos išvadas primenantis komentaras be galo turiningas, [...] leidžia konkrečius kūrinius įjungti į bendrąsias visuomenines paradigmas.“¹⁵ Tiesa, turbūt dėl sovietmečiu pagadintos kontekstinių tyrimų reputacijos iškart pasiteisino: „Anaipol nenorėčiau tvirtinti, jog A. Zalatorius – tai sociologizuojantis literatūros mokslininkas (šis ‚epitetas‘ prie jo tiesiog keistai atrodo!).“¹⁶

Skaitytojas kaip kūrybos veiksnys

Ryžtinga Staknienės pastanga Zalatorių įrašyti į vakarietiškos recepcinės kritikos paradigmą iš dalies buvo atsakas į Lietuvos kolegų įtarumą ar priekaištus dėl skaitytojo sureikšminimo. Aldona Vaitiekūnienė, recenzuodama knygą *XX amžiaus lietuvių novelė*, abejojo, „ar novelistikos raidą ne per daug ima reguliuoti skaitytojas ir adresatas [...] pastarasis kai kada perdaug diktatoriškas“¹⁷. Staknienė pirmiausia pabrėžė „fiktyvią numatomo skaitytojo sąvoką“¹⁸, Vaitiekūnienė turėjo galvoje labiau empirinio skaitytojo poreikius ir rašytojo orientaciją į vienokį ar kitokį istorinį adresatą.

Iš tiesų Zalatoriaus tyrimuose skaitytojas iškyla kaip galingas kūrybos veiksnys, viena iš literatūros „objektyvių aplinkybių“. Adresato opinija, meninė kompetencija ir lūkesčiai tiesiogiai veikia literatūros rašymą ir tekstų ypatybes: „Beletristams reikėjo vartoti tas sąvokas, kurios geriausiai buvo suprantamos skaitytojams.“¹⁹ Kintantį skaitytojo pasirengimą, literatūrinę patirtį ir poreikius

14 Saulius Žukas, „Maksimalizmo vertė“, *Literatūra ir menas*, 1987 07 18.

15 Algis Kalėda, „Novelės istorija ir teorija“, *Literatūra ir menas*, 1988 06 18.

16 *Ibid.*

17 Aldona Vaitiekūnienė, „Lietuvių novelės interpretacija“, *Pergalė*, 1981, Nr. 1, p. 177.

18 Alina Staknienė, *op. cit.*, p. 93.

19 Albertas Zalatorius, *Lietuvių apsakymo raida ir poetika*, Vilnius: Vaga, 1971, p. 39. Toliau cituojant šį leidinį nurodoma santrumpa *LARP* ir puslapis.

mokslininkas padarė esminiu parametru konstruojant visą apsakymo ar novelės žanro raidą. Porą kartų kritikas yra pavartojęs sovietinę frazę *socialinis užsaky-mas* – kaip veiksnį, „reguliusį novelistikos pobūdį“ ir leidusį „laimėti skaitytojo pripažinimą“ (XXALN, 46).

Dėl tokio svaraus statuso Zalatoriaus skaitytojas kaip ypatingas atvejis net pateko į Vandos Zaborskaitės teorinį vadovėlį *Literatūros mokslo įvadas* (1982). Jo striukokame skyriuje „Skaitytojo vaidmuo literatūroje“ autorė apibendrintai pristato daugiausia sociokultūrinės šios figūros funkcijas, teigia, jog „Intensyviam literatūros vystymuisi svarbu, kad rašytojas turėtų prieš akis tokį skaitytoją, kuris jį patį verstų į kūrybą dėti visas jėgas“²⁰, ir nelauktai kolektyvišką ir anoniminį mokslą suindividualina: „Įdomiai tuos dalykus interpretuoja A. Zalatorius.“²¹

Kūrybos veiksnio vaidmenį atliekančio Zalatoriaus skaitytojo prigimtis atrodė dvilypė. Viena vertus, jis yra istoriškai konkretus tam tikro literatūros lauko dalyvis, kurio kontūrus mokslininkas ryškina kultūriniais, socialiniais, psichologiniais štrichais (sąvokos *eilinis, masinis, miesčioniškas, nuovokus, jautrus, rafinuotas*). Kalba apie atskirų laikotarpių „vartotojų psichologiją“; literatūrinės madas, konkurenciją tarp vietinių ir verstinių knygų ir pan. Neatsitiktinai nuskamba Zalatoriaus klausimas: „kažin kaip autorius visa tai pasakotų, jeigu sėdėtum greta jo, akis į akį?“ (PGN, 18). Šiuo požiūriu Baliutytė teisi sakydama, kad „Zalatoriaus kritikos atveju skaitytojas ir pasakotojas yra ne tiek teksto poetikos kategorijos, kiek realios psichologinės substancijos – kritiko ir autoriaus asmenybės“²².

Kita vertus, jo prigimtyje neabejotinai esama ir hipotetinio, numanomo, implikuoto (receptijos teorijos „der implicite Leser“/„the implied reader“) bruožų. Adresato gebėjimus ir poreikius Zalatorius didžiąja dalimi identifikuoja ne sociologiniais skaitybos ar visuomenės tyrimais, bet rekonstruoja iš pačių literatūros kūrinių. Apie tai yra tiesiai užsiminęs *XX amžiaus lietuvių novelėje*: „Apie pasikeitusį adresatą šiandien daugiausia tenka spręsti tik iš kūrinių tekstų (leksika, realijos, laisvas operavimas pasaulio kultūros ir istorijos faktais, gausios užuominos ir t.t.)“ (XXALN, 263). Tyrinėtojas daro dvigubą ėjimą – iš tekstų nustato rašytojo įsivaizduotą adresatą, o paskui tuo adresatu aiškina autoriaus literatūrinius sprendimus. Dar Daujotytės išskirtame 1969-ųjų straipsnyje Zalatorius bandė apibrėžti nebe empirinį, o numanomą skaitytoją: „Turime galvoje ne

20 Vanda Zaborskaitė, *Literatūros mokslo įvadas*, Vilnius: Mintis, 1982, p. 41.

21 *Ibid.*

22 Elena Baliutytė, *op. cit.*, p. 221.

tuos santykius, kurie pasireiškia tiesioginiu rašytojų ir skaitytojų bendravimu, jų kontaktais spaudoje ar jų požiūriu vienu į kitus. Turime galvoje sąlyginį skaitytoją, su kuriuo rašytojas palaiko kontaktą, rašydamas kūrinį.²³ Įsivaizduojamas adresatas lemia autoriaus rašymo strategiją, o per tai veikia ir literatūros specifika: „Tas kontaktas diktuoja rašytojui intonaciją, pasakojimo būdą, pažadina vienus ar kitus kūrybinės minties rezervus. [...] nuo jo priklauso daug kūrinio poetikos ypatybių.“²⁴

Svarbu atkreipti dėmesį, kad, gvildendamas tuos ryšius, Zalatorius kalba ne tiek apie suvokėjo ir teksto, kiek apie skaitytojo ir rašytojo sąveiką. Autorystės institucija jam yra gyva ir tvirta. Kurdamas kūrinio poetiką rašytojas/autorius (pastarųjų sąvokų turinys sinonimiškas) *orientuojasi* į adresatą, kurio įsivaizduojamą vaizdinį dėlioja iš savo laiko sociokultūrinės erdvės. Nors kartkartėmis kritikas užsimena apie savarankiškesnę, į skaitytoją mažiau atsižvelgiančią kūrybinę valią (pavyzdžiui, ekspresionistai pasakodavo taip, „lyg eitų pačiais prasmės kalnagūbriais, nesirūpindami, ar skaitytojas savo tylioje percepcijoje suspės į kiekvieną į jų įkopti, ar ne“, *XXALN*, 249), vis dėlto santykio dominantė priklauso skaitytojui.

Autoriaus ir kūrinio jėga

Iš to, kaip Zalatorius deklaruoja literatūros proceso dalyvių partnerystę ir pabrėžia adresato poveikį rašytojo pasirinkimams, būtų galima tikėtis, jog susitikęs su tekstu kaip suvokėjas skaitytojas taip pat gaus svarbų vaidmenį ir didelę interpretacinę laisvę. Tačiau priartėjęs prie konkrečių literatūros kūrinių recepcijos, Zalatorius pastebimai sumažina skaitytojo įtaką ir aktyvumą. Nepalyginamai intensyvesnį ir ekspansyvesnį poveikį priskiria tekstui. Dar daugiau – ne tiek tekstui, kiek jo autoriui. Tyrinėtojas nuosekliai aiškinasi kiekvieno individualaus rašytojo užmačias adresato atžvilgiu, pastangas išprovokuoti norimas reakcijas. Būdingas pasakymas: „A. Pociui buvo svarbu ne pamokyti skaitytoją, o leisti jam pajusti tragišką alternatyvą, kuri ištinka žmogų visai ne dėl jo paties kaltės.“²⁵

23 Albertas Zalatorius, „Lietuvių smulkiosios prozos transformacija“, p. 160.

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*

Tokį santykių pobūdį, galios kurti teksto prasmę pasiskirstymą labai iškalbingai atskleidžia Zalatorius vartojama leksika – vyrauja valdymo, poveikio, krypties veiksmažodžiai. Rašytojas (rečiau tekstas) skaitytoją *veda, įveda, nuveda, patraukia, įtraukia, pritraukia, įtikina, išjudina, pažadina, paveikia sąmonę, nepalieka abejingo, aktyvizuoja*. Itin dažnai autorius ar kūrinys skaitytoją *verčia (eksplloatuoja, pavergia)* ką nors galvoti ar jausti; *primeta, paruošia, reikalauja, siūlo sprendimą, apriboja galimybes, išmuša iš pusiausvyros*, apskritai *organizuoja skaitytojo vaizduotę* ir nuolat ką nors *leidžia* arba *neleidžia*. Net interpretacijos laisvės skaitytojas neturi *a priori*, ji konkrečiais atvejais gali būti *suteikta*. Štai tik vienas sakiny, liudijantis, kiek energijos Zalatorius suteikia autoriui: „autorius skaitytoją staiga *įveda* į būsimo konflikto atmosferą, *sujaudina* betarpišku lyriniu nusiteikimu, *sukuria* tam tikrą nuotaiką, dėmesį *patraukia* dinamišku pasakojimo ritmu, netikėta fraze, originaliu požiūriu į daiktus ir t.t.“ (*LARP*, 217, visur išskirta cituojant – *LJ*). Įdomu, jog tokiu pačiu principu Zalatorius aprašo ir savo paties santykį su literatūra: „Kai paimu į rankas romaną, pirmiausia noriu, kad jis mane *nualintų* ir *nuginkluotų*, kad rašytojas išeksplloatuotų visą mano argumentacijos bagažą, kad likčiau bejėgis, visiškai atsiduočiau jo proto ir jausmo tiesai.“²⁶

Kūrinio įspūdį ir adresato atsaką autorius geba kontroliuoti literatūrine technika (antai centrinio motyvo funkcija – „organizuoja pasakojimą, orientuoja skaitytojo suvokimą“; *LARP*, 226). Skirtingos meninės konvencijos, ypač teksto pasakotojo perspektyva, daro skirtingą poveikį, vienos slopina adresato interpretacinį kūrybingumą, kitos skatina. Tad rašytojo užduotis pagal Zalatorių yra „surasti tokį psichinei būsenai adekvatišką gestą, kuris sužadintų atitinkamus vaizdinius skaitytojo sąmonėje ir užtikrintų, kad teisingai bus suprastas autoriaus tikslas“ (*LARP*, 234). Nuo rašytojo gebėjimų ir norų priklauso, kiek skaitytojas bus „įtraukiamas į estetinio poveikio magnetinį lauką ir priverčiamas pasiduoti autoriaus siūlomoms „žaidimo taisyklėms““ (*XXALN*, 57). Aukščiausio meistriškumo lygis manipuliuojant adresato reakcijomis – taip paslėpti technikos gudrybes, kad skaitytoją apimtų savarankiškumo iliuzija: priversti „pasiduoti taip, kad atrodytų, jog tas taisykles pasirinko pats skaitytojas“ (*XXALN*, 57).

1967 m. Zalatorius prasitarė, kad tų dienų literatūros teorijos jam atrodo baugiai painios, o literatūros teoretikai atrodo gyveną „babilono bokšte“. Jis in-

26 Albertas Zalatorius, „Putojantys srautai ir žemos užtvankos“, *Nemunas*, 1967, Nr. 9, p. 35. Teksto variante, vėliau publikuotame knygoje *Prozos gyvybė ir negalia*, žodis „nualintų“ išbrauktas.

tuityviai kliovėsi, kad „egzistuoja žmogiški, iš pačios individo prigimties plaukiantys santykiai su kūrinium, kažkokios nuojautos ir nuovokos“ (PGN, 21). Turint galvoje, kaip šykščiai Zalatorius cituodavo teoretikus, skaitytojo problematikai aktualus pirmosios knygos *Lietuvių apsakymo raida ir poetika* fragmentas, kuriame įterpta ilga citata iš žymios Lenkijos literatūros teoretikės Stefanios Skwarczyńskiej 1954 m. knygos, parodanti galimą kūrinio struktūros (pradžios ir pabaigos) poveikį skaitytojui. Konceptiniai ir retoriniai sąskambiai tarp dviejų mokslininkų akivaizdūs: tos pačios mintys apie rašytojų ketinimus paveikti skaitytoją, apie priemones sužadinti „skaitytojo sąmonės ir pergyvenimų aktus“, „o po to tam tikra linkme pakreipti skaitytojo dėmesį ir emocinę orientaciją“²⁷. Jūratė Sprindytė pagrįstai mano, kad geriau pažinti Zalatorių padėtų to meto lenkų literatūrologų darbai²⁸. Apskritai nagrinėjant sovietmečio lietuvių literatūros tyrinėjimų teorinį-metodologinį podirvį būtų pravartu labiau aktualizuoti tarpininkų vaidmenį – iš kokių platumų ir kaip retransliuojamos ateidavo įvairios idėjos.

Prasmės dalininkas

Zalatoriaus literatūros tyrimuose nematyti radikalių skaitytojo sampratos permainų, visur išsilaiko autoriaus „orientacija“ ir teksto vedlystė. Vis dėlto antroje monografijoje *XX amžiaus lietuvių novelė* atsiranda daugiau santykio niuansų. Bent gramatiškai stipresnį poveikį ima spinduliuoti pats kūrinys: skaitytojo sąmonėje sukelia vaizdinius ir „traukia jo mintį ir vaizduotę paskui save, įsiūbuoja emocijas ir nejučiom primeta jam tą pasaulio regėjimą, kurį pasirinko autorius“ (XXALN, 306). O svarbiausia – padidėja adresato aktyvumas ir savarankiškumas: „skaitytojas yra autoriaus požiūrio sugestijuojamas, bet jis gali sugestijai ir nepasiduoti“ (XXALN, 80). Tiesa, Zalatorius čia pat priduria: „Kitas dalykas, kiek skaitytojas pajėgia atsispirti autoriaus pateiktai koncepcijai“ (XXALN, 80).

Literatūrologas ilgainiui vis dažniau varijuoja mintį apie skaitytoją *bendraautorį, bendrininką* (vartoja ir žodį *suvokėjas*), kuris prisideda prie teksto prasmės,

27 Stefania Skwarczyńska, *Wstęp do nauki o literaturze*, I Warszawa: Pax, 1954, p. 397, cituojama iš *LARP*, p. 216.

28 Mintis, pasakyta konferencijoje „Lituanistikos keleivis pasaulyje ir Lietuvoje“, skirtoje Zalatoriaus 75-osioms gimimo metinėms, Vilniaus pedagoginiame universitete 2007 10 29.

pavyzdžiui: „autorius aktyviau įtraukia skaitytoją į meninio pasaulio kūrimą, nuo ko išsiplečia to pasaulio ribos“ (*XXALN*, 228). Kūrinio prasmė kristalizuojasi kiekvienu individualiu atveju sąveikaujant trims elementams: autoriaus „užkoduotai prasmei“; skaitytojui ir kontekstui („turima galvoje ne tik literatūrinį, bet ir buitinį kontekstą“; *XXALN*, 234). Veiksmingas kelias aktyvinti skaitytoją – rašyti lakoniškais (teksto informatyvumo prasme) sakiniais, prasmę koncentruoti tarp eilučių, žaisti metaforomis ir užuominomis. Šiame vyksme Zalatorius pabrėžia *pasitikėjimo* principą – autorius turįs pasikliauti skaitytojo pajėgumu pasiremti savo patirtimi, vaizduote ar „tikrovės logika“ ir užpildyti teksto pertrūkius, suprasti pauzes, motyvuoti epizodus ir t.t.

Kadangi Zalatoriui pirmiausia rūpėjo tų santykių istorinės konfigūracijos, o ne teorinis modelis, analizės tankėjimą ir teiginių įvairėjimą antrojoje monografijoje taip pat galėjo sąlygoti literatūriškai sudėtingesnis objektas – proza ne iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos, kaip ankstesnėje knygoje, o iki 1940 m. Tyrinėtojas fiksavo naujus meninius atradimus, kurie, pasak jo, „negalėjo nekelti pagundos sukonstruoti tekstą vien iš tokių detalių, kad skaitytojas būtų privers-tas aktyviai dalyvauti suvokimo procese ir kūrinio semantika išsiplėstų nuo jo dalyvavimo“ (*XXALN*, 251).

Rašant apie Zalatorių mėgstama cituoti knygos *XX amžiaus lietuvių novelė* 10-ą puslapį, kuriame kritikas tiesiau ir išsamiau reflektuoja galimą skaitymo subjektyvumą, interpretacijų įvairovę, tad ir kūrinio prasmės kintamumą. Vedlio ir vedamojo hierarchiją čia pakeičia teksto ir suvokėjo sąmonės *susilietimas*. Pastaroji lemia kūrinio prasmės atsivėrimą: „Vienu atveju jis atsiskleidžia daugiau, kitu – mažiau, žiūrint kas jį šifruoja ir konkretizuoja“ (*XXALN*, 10). Mokslininkas idėją rutulioja neskubriai, vydamas klausimų ir argumentų giją, tačiau nuveda iki conceptualios išvados: kūrinio prasmė istoriškai kinta, priklauso nuo konkretaus skaitytojo: „Didelė kūrinio prasmės dalis slypi kintančioje prasmėje, kurią kūrinys įgyja įvairiais laikotarpiais“ (*XXALN*, 11). Skaitytojas priimamas teksto prasmės dalininku.

Beje, panašią idėją Zalatorius kėlė ir truputį anksčiau – 1976 m., tik tuomet siekė legitimuoti ne apskritai skaitytojo laisvę savaip skaityti, bet tyrinėtojo, kritiko teisę į interpretaciją, nebūtinai atitinkančią autoriaus supratimą:

tą patį literatūros kūrinį ne visi vienodai supranta. Kasdieniniame gyvenime šią tiesą ne kartą esame pajutę, bet, rašydami apie literatūrą, kažkodėl nenorime ja vadovau-

tis. Priešingai, tada stengiamės pamatyti kūrinyje tai, ką visi turėtų daugmaž vienodai suvokti. Nesakau, kad to „daugmaž“ kūrinuose nėra ir kad jo nereikia ieškoti, noriu tik pabrėžti, kad pernelyg jį fetišuodami, galime kartais pasistatyti barjerą, trukdantį išreikšti individualų santykį su tekstu. [...] Vien iš pagarbos tai dvasinei energijai turėtume vengti kūrinio prasmės unifikuojimo. (PGN, 110)

Zalatoriaus darbai to meto literatūrologijoje išsiskiria mastu, kuriuo į prozos analizę buvo integruotas skaitytojo matmuo, tačiau požiūrio bendraminčių galima rasti. Pavyzdžiui, autorių kolektyvo rinkinyje *Šiuolaikinės kritikos problemos* (1975) Vytautas Kubilius irgi kalba apie suvokėjo padėtį ir jai aiškinti keliskart pasitelkia Romaną Ingardeną (šis nevadino savo darbų recepcijos teorija, tačiau gali būti priskiriamas pirmajai jos kartai²⁹); estetiškas išgyvenimas „priklausęs nuo daugelio subjektyvių faktorių (išsilavinimo, interesų, dvasinės sandaros, nuotaikos), todėl „dviejų skaitytojų atliktas to paties kūrinio konkretizavimas niekada nesutaps visais taškais“³⁰. Greta pasiremia lenkų literatūrologų teiginiais, kad „gali būti skirtingos ir kartu visiškai teisėtos to paties kūrinio interpretacijos“³¹. Ingardeno pavardės Zalatoriaus knygoje nėra, tačiau 1983 m. datuotame tekste išnyra jo sąvoka *konkretizacija*, išlaikydama savo fenomenologinės estetikos recepcinį turinį: Zalatorius teigia, kad be autoriaus ir skaitytojo dialogo „nėra kūrinio konkretizacijos, tuo pačiu – jo gyvenimo“³².

Knygoje *Lietuvių apsakymo raida ir poetika* Zalatorius užsiminė, kad jo laiko teorijose ir mokyklose egzistuoja aspektas, literatūrą skirstantis pagal „skaitytojo pergyvenimą“ (*LARP*, 9). 1977 m. straipsnyje truputį patikslino: „Bene daugiausia dėmesio šiandien jiems skiria struktūralistai. Iš tarybinių autorių minėtini J. Lotmano, S. Nekliudovo, N. Gėjaus ir kt. darbai.“ (*PGN*, 134). Preciziškas lietuvių literatūrologui artimų mokslininkų ratas būtų kito straipsnio tema, tačiau ir greitas žvilgsnis Zalatoriaus tyrimuose fiksuoja Lotmano idėjas apie literatūrinę komunikaciją, nesutampančius autoriaus ir

29 *Modern European Criticism and Theory: A Critical Guide*, ed. by Julian Wolfreys, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, p. 149.

30 Vytautas Kubilius, „Kritika – specifinis mąstymo būdas“, in: *Šiuolaikinės kritikos problemos*, p. 91.

31 *Ibid.*, p. 92.

32 Albertas Zalatorius, *Literatūra ir laisvė: Kritika, esė, pokalbiai*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 308.

skaitytojo kodus, adresato sąlygotą interpretacijų įvairovę, teksto informatyvumą ir t.t.³³

Nuoseklus Zalatoriaus aiškinimasis, kokius ir kaip rašytojas pasitelkia poetikos išteklius bandydamas pakreipti skaitytojo atsaką (analizės aspektai apima nuo pasakotojo distancijos iki tokių smulkių dėmenų kaip deminutyvai, kuriuos kritikas laikė poetine priemone žadinti adresato simpatijas personažui), primintų 7-ojo dešimtmečio viduryje atgijusią modernią retorikos kritiką (jos prielaidomis pasirėmė ir recepcinė kritika), kuri nagrinėjo, kaip autorius valdo retorines technikas ir koks yra atskirų teksto elementų potencialas išgauti tam tikras skaitytojų reakcijas³⁴.

Aptarta skaitytojo-prasmės dalininko traktuotė leistų toliau ieškoti detalesnių saitų su recepcine kritika, nes atliepia šios kertinę prielaidą, kad suvokėjas dalyvauja kuriant teksto prasmę, prie kūrinio ateina su sava patirtim. Atsižvelgiant, kad patys recepcinės kritikos atstovai skirtingai žiūri į 1) veiksnius, kurie formuoja skaitytojo atsaką, 2) ribos vietą tarp tekste duotos „objektyvybės“ ir „subjektyvios“ adresato reakcijos, 3) tai, kiek tekstas veikia (jei apskritai veikia) skaitytojo atsaką³⁵, Zalatoriaus skaitytoją galbūt galima matyti vidury tarp dviejų koncepcijų, kurių pirmoji tekstą laiko duotybe, adresatą – priėmėju, o antroji tvirtina, kad skaitytojas teksto prasmę kuria savarankiškai. Mokslininko svarstymai apie teksto inspiruojamą prasmę, suvokėjo kompetencijų ir lūkesčių įtaką ir kt. kreiptų nagrinėti tikslesnes sąsajas su Konstanco mokykla – tiek su literatūrologų minėtu Iseriu, tiek su Hansu Robertu Jaussu, kuris suaktualino istorinį tų procesų matmenį, labai svarbų ir Zalatoriui.

Reiklus, išmanantis ir vertinantis

Zalatoriaus tyrimuose adresato skonio ir literatūrinio išprusimo istorija ištįsta į evoliucinę liniją, kurios pabaigoje – puikiai literatūrą išmantis „dabarties skaitytojas“. Jis pasuka Zalatoriaus skaitytojo figūrą dar kitu profiliu: tai išskirtinai

33 Plg. Юрий Лотман, *Структура художественного текста*, Москва: Искусство, 1970, šitą veikalą ir Zalatorius nurodo tarp savo šaltinių.

34 Walter Jost, "Introduction", in: *The Essential: Wayne Booth*, ed. by Walter Jost, Chicago: University of Chicago Press, 2006, p. 8.

35 M.H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Heinle & Heinle, 1999, p. 257.

reiklus, aktyvus ir savo literatūros išmanymu pasitikintis skaitytojas. Santykis su tekstu kitoks: adresatas ne tik priima, interpretuoja, bet ir akylai vertina kokybę, demonstruoja pasitenkinimą ar dirglumą. Kritinio teksto pasakojimą Zalatorius struktūruoja taip, tarsi literatūrologas perduotų rašytojams ir visuomenei anonimių dabarties skaitytojų nuomonę ir reikalavimus: *jiems reikia, jie nori/norėtų, jie netiki, ne visada paiso autorius angažamentų*. XX a. antrosios pusės skaitytojas *negailėstingas* ir greit *susierzina*, jei tekstas neatitinka jo poreikių.

Šis skaitytojo tipas bemaž nekonkretinamas empiriškai; priešingai – jei tik Zalatorius užsimena apie istorinį savo meto skaitytoją, pastarojo kompetencijos kone diametraliai pasikeičia – jis tampa „eiliniu“ ar „masiniu“. Tad jis laikytinas veikiau hipotetiniu konstruktū, retorine figūra, kuri Zalatoriui reikalinga pridenkti savo paties reikalavimus rašytojams (jį aptardami literatūrologai spėjo, kad tai galėtų būti griežto kritiko kaukė³⁶).

Autokratiškų savybių turintis Zalatoriaus skaitytojas labiausiai reiškiasi straipsniuose ar recenzijose, skirtose amžininkų knygoms, tačiau kartkartėmis pasirodo ir monografijose apie apsakymą bei novelę. Kai Zalatoriui kas nors atrodo nepriimtina, net literatūros istorijos darbuose jis pasinaudoja tuo pačiu principu – kritiką išsako lyg perduodamas tariamą skaitytojo reakciją, pavyzdžiui: „Konflikto forma neatitinka konflikto turinio: personažų emocijos liejasi per kraštus, o skaitytojas netiki šio jausmų antplūdžio neišvengiamumu“ (*LARP*, 310). Nors literatūrologas pripažįsta, jog suvokėjų požiūris skiriasi dėl estetinio išprusimo ir patirties, staiga mesteli verdiktą lyg būtų neistoriškas, vienalytis, „visažinis“ adresatas: „Sutkę‘ laimė skaitytojo nesužavi, priešingai, kelia nemalonų, atgrasų jausmą.“ (*XXALN*, 72). Vietomis kritikas leidžiasi į išplėtotus pasakojimus apie gyvai įsivaizduojamus kad ir šimtmečio senumo skaitytojų norus: „Jam rūpėjo suvokti esamos tikrovės įvairumą, o ne klausytis nutolusių, kažkada įvykusių, išraiškingumo ir gyvybės neturinčių faktų. Jis geidė tokio pasakojimo, kuris reiškinį priartintų, padarytų jį juntamą ir regimą.“ (*LARP*, 85). Šiuo požiūriu įdomūs atvejai, kai Zalatorius pradeda kalbėti apie skaitytoją, dėstyti tariamai jo nuomonę, tačiau netrukus pereina į daugiskaitos formą *mes*, suglaudžiančią analizuojantį kritiką ir hipotetinį adresatą („skaitydami Biliūno kūrinį, pasaulį pažįstame ne vien tik pojūčiais; kartu jaučiame, kad į mus

36 Pl. žr. Dainius Vaitiekūnas, *op. cit.*, p. 83; Loreta Jakonytė, „Ankstyvoji Alberto Zalatoriaus literatūrologija“, in: *Lituanistikos keleivis*, p. 104.

plūsta transformuoti gyvenimo paveikslai“; *LARP*, 300). Tokių suglaudinimų pasitaiko visose jo knygose.

Zalatoriaus sukurtas reiklus, išmanantis ir vertinantis skaitytojas, pats literatūrologinis principas apeliuoti į adresato instanciją kėlė bruzdesį sovietmečio literatūros lauke. 1983 m. Petras Bražėnas jį vertino įtariai: „atseit šitaip nuspręstų ‚literatūros mylėtojas‘ [...]. Toks hipotetinis romano raidos liudytojas – anaip tol ne patikimas kritiko pagalbininkas.“³⁷ Čia taip pat galima prisiminti Algimanto Bučio apdairiai išbalansuotą teiginių ir priekaištų pusiausvyrą apie Zalatoriaus sureikšmintą skaitytoją. Knygoje *Literatūros savimonė: Nacionalinis aspektas* (1985) glaustai pristatęs recepcijos teoriją, pastebėjęs subjektyvumo literatūrologijoje stiprėjimą ir traukimąsi iš patikimų „kruopščios istoriografijos ir normatyvios poetikos plotų“³⁸, Bučys aštriai kritikuoja skaitytojo/suvokėjo sureikšminimą ir ironizuoja prielaidas, kurios dabar sudaro recepcinės kritikos šerdį:

deja, ima formotis tokia interpretacija, kurioje literatūros reiškinyš ar kūrinys praranda savo, kaip autentiško autonominio objekto, prasmę, reikšmę bei teisėtą vietą, o į pirmąjį planą išplaukia visu savo stotu arogantiška interpretatoriaus figūra su visais savo literatūrinio skonio (ar beskonybės) priedais, pretenzijom ir kaprizais.³⁹

Be skaitytojo?

1995 m. Zalatorius ir Violeta Kelertienė išspausdino drauge išverstą teorinį straipsnį „Ar skaitytojai kuria prasmę?“⁴⁰. Jo autorius Robertas Crosmanas, laikomas subjektyvistinės pakraipos recepcinės kritikos atstovu⁴¹, kvestionuoja prasmės autorystę ir svarsto, kaip skirtingos interpretacijos gali būti lygiavertės. Tačiau konceptualaus straipsnio vertimas keistai prasilenkia su skaitytojo vaidmeniu paties Zalatoriaus to laikotarpio tekstuose. 10-ojo dešimtmečio dar-

37 Petras Bražėnas, *Romano šiokiadieniai ir šventės*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 27.

38 Algimantas Bučys, *Literatūros savimonė: Nacionalinis aspektas*, Vilnius: Vaga, 1985, p. 230.

39 *Ibid.*, p. 243.

40 Robert Crosman, „Ar skaitytojai kuria prasmę?“, *Metai*, 1995, Nr. 11, p. 133–141.

41 Tod Davis, Kenneth Womack, *Formalist Criticism and Reader-Response Theory*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2002, p. 66.

buose kritikas beveik išsivertė be skaitytojo kategorijos: knygoje *Literatūra ir laisvė* (1998) jos akivaizdžiai mažiau, šmėsteli tik seniau rašytuose straipsniuose (pavyzdžiui, apie Sauliaus Tomo Kondroto *Žalčio žvilgsnį*). Publicistiniuose rašiniuose skaitytojas virsta platesne *visuomene*, *žmonėmis*, kurie nelabai skaito ir neperka knygų; įsivyrąja daugiskaitinė forma *mes* (mes skaitysime, mes leisime ir pan.).

Panaši tendencija matyti ir Jūratės Sprindytės sudarytoje Zalatoriaus monografijoje apie Vincą Krėvę: skaitytojas minimas labai epizodiškai (leksika ateina iš ankstesnių knygų), vėlyvuojų laikotarpiu publikuotuose fragmentuose nelieka būdingų hipotezių apie skaitytojo lūkesčius ir atsaką, iš akiračio beveik dingsta kūrinio poveikis adresatui. Svorio centras persikelia į autorių ir tekstą.

Apibendrinimas

Sovietmečio literatūrologijoje Zalatorius įtvirtino skaitytojo instituciją kaip reikšmingą literatūrinės komunikacijos sandą, įtakingą kūrybos, literatūros raidos veiksnį (tiek visuomenine, tiek numanomo skaitytojo/adresato prasme). Neignoruodamas jo istoriškumo ir sociokultūrinių bruožų, mokslininkas empirinį skaitytoją pavertė teksto suvokėju. Susitikime su kūrinio adresatą matė pasyvesnėje pozicijoje, teisę generuoti prasmę palikdamas tekstui (struktūrai, poetikai, ypač pasakotojui). Zalatoriaus modelyje autorius įvairiomis literatūrinėmis technikomis geba kreipti skaitytojo atsaką norima linkme, slopinti ar skatinti adresato interpretacinį aktyvumą, tačiau suvokėjo patirtis, žinios, lūkesčiai, skonis ir vaizduotė jau reikšmingai dalyvauja kuriant teksto prasmę. Kritiko suaktualintas skaitytojo dėmuo ir jo ypatybių istorinė kaita ne tik padėjo išryškinti skirtingas rašytojų pasakojimo strategijas, bet ir įteisinti individualaus perskaitymo galimybę, o literatūros kūrinio prasmę pamatyti kaip kintančią ir priklausomą nuo kūrėjo ir suvokėjo dialogo.

The Reader in Albertas Zalatorius' literary criticism

Summary

In his works, a distinguished Lithuanian literary scholar Albertas Zalatorius frequently referred to the notion of reader. By commenting on its usage, present researchers imply some theoretic backgrounds, but a more particular meaning and function of this concept remain unanalyzed. This paper thoroughly examines the circumstances of a reader's appearance in Zalatorius' works, its activity, and relations with the categories of author and text. The role of a reader in the construction of a meaning (in terms of reader-response criticism) is taken into special account. The analysis reveals Zalatorius' reader as a significant partner in literary communication, an influential factor of literary writing and history (both as the actual reader and the implied one), and a partner of meaning construction. In Zalatorius' approach, the text (specific literary techniques, especially the perspective of the narrator), has control over the reader's interpretation.

Key words: Albertas Zalatorius, reader, literary criticism, reader-response criticism.
